

MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA MADANIY-MA'NAVIY MUASSASALARNING MAFKURAVIY HOLATIGA TARIXIY JARAYONLARNING TA'SIRI

Amonov Abdulhay Abduraim o'g'li

amonov_abdulhayy@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston mustaqilligining dastlabki yillarida madaniy-ma'naviy muassasalarning mafkuraviy holati tarixiy jarayonlar bilan o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinadi. Sobiq ittifoq davrida shakllangan markazlashgan mafkuraviy boshqaruv tizimining yemirilishi, yangi siyosiy-huquqiy muhitning yuzaga kelishi, Konstitutsiyada mafkuraviy plyuralizm tamoyilining mustahkamlanishi, milliy tarix va madaniy xotirani qayta baholash, diniy-ma'rifiy qadriyatlarning tiklanishi hamda davlatning ma'naviy-ma'rifiy siyosati madaniyat saroylari, kutubxonalar, muzeylar, teatrlar, ijodiy uyushmalar va targ'ibot-ma'rifat tuzilmalari faoliyatiga ko'rsatgan ta'siri yoritiladi. Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy-tahliliy, tizimli va institutsional yondashuvlardan foydalanildi. Mualliflik tahliliga ko'ra, 1991–2000-yillarda mazkur muassasalar bir vaqtning o'zida ikki jarayonni boshdan kechirdi: sovet mafkuraviy andozalaridan institutsional va mazmuniy chiqish hamda milliy davlatchilik, tarixiy xotira va istiqloq qadriyatlariga tayangan yangi ma'naviy diskursni shakllantirish. Bu holat ularning mafkuraviy funksiyasini yo'qotmaganini, balki uning mazmuni, legitimatsiya manbalari va auditoriya bilan ishlash usullari o'zgarganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: mustaqillik, madaniy-ma'naviy muassasa, mafkura, tarixiy xotira, milliy o'zlik, ma'naviyat, muzey, teatr, kutubxona, madaniyat siyosati, mafkuraviy plyuralizm.

Abstract. The article examines the ideological condition of cultural and spiritual institutions in Uzbekistan during the first years of independence in relation to broader historical transformations. It focuses on the collapse of the centralized Soviet ideological system, the emergence of a new political and legal environment, constitutional pluralism, the reassessment of national history and cultural memory, the revival of religious and educational values, and the influence of state spiritual-enlightenment policy on museums, theatres, libraries, cultural centres and public educational institutions. The analysis argues that between 1991 and 2000 these institutions simultaneously experienced de-Sovietization and the formation of a new discourse based on national statehood, historical memory and independence values. Their ideological function therefore did not disappear; its content, sources of legitimacy and forms of communication were transformed.

Keywords: independence, cultural institutions, ideology, historical memory, national identity, spirituality, museum, theatre, library, cultural policy, ideological pluralism.

Аннотация. В данной статье анализируется идеологическое состояние культурно-духовных институтов в первые годы независимости Узбекистана в контексте исторических процессов. Выделяются крах централизованной системы идеологического управления, сформировавшейся в период бывшего Советского Союза, возникновение новой политико-правовой среды, укрепление принципа идеологического плюрализма в Конституции, переоценка национальной истории и культурной памяти, возрождение религиозно-воспитательных ценностей, а также влияние государственной духовно-воспитательной политики на деятельность дворцов культуры, библиотек, музеев, театров, творческих объединений и пропагандистско-образовательных структур. В исследовании использованы историцизм, сравнительно-аналитический, системный и институциональный подходы. По мнению автора, в 1991–2000 годах эти институты одновременно пережили два процесса: институциональный и содержательный отход от советских идеологических моделей и формирование нового духовного дискурса, основанного на ценностях национальной государственности, исторической памяти и независимости. Это свидетельствует о том, что они не утратили свою идеологическую функцию, а скорее, изменились их содержание, источники легитимации и методы работы с аудиторией.

Ключевые слова: независимость, культурно-духовный институт, идеология, историческая память, национальная идентичность, духовность, музей, театр, библиотека, культурная политика, идеологический плюрализм.

Kirish

1991-yil 31-avgustda O'zbekiston davlat mustaqilligining e'lon qilinishi mamlakatning siyosiy va iqtisodiy tizimigina emas, balki jamiyatning ma'naviy-mafkuraviy tuzilishini ham tubdan o'zgartirgan tarixiy burilish bo'ldi. Sovet davrida madaniyat saroylari, kutubxonalar, muzeylar, teatrlar, ijodiy uyushmalar, klub muassasalari va ommaviy targ'ibot tizimi davlatning yagona mafkuraviy siyosatini aholiga yetkazuvchi institutsional mexanizm sifatida faoliyat yuritgan edi. Mustaqillikdan keyin esa ushbu muassasalar oldida avvalgi ideologik buyurtmadan voz kechish, yangi huquqiy-siyosiy sharoitga moslashish va mazmunan milliy davlatchilik hamda tarixiy-madaniy merosga asoslangan faoliyat modelini shakllantirish zarurati paydo bo'ldi. Shu sababli mustaqillikning dastlabki yillaridagi madaniy-ma'naviy muassasalarning holatini faqat "yangilanish" yoki "tiklanish" kategoriyalari bilan

tavsiflash yetarli emas. Bu davr murakkab o'tish bosqichi bo'lib, unda eski institutlar saqlanib qolgan, biroq ularning funksional maqsadi, ramziy repertuari va mafkuraviy tilida keskin o'zgarishlar yuz bergan.

Maqolaning maqsadi – 1991–2000-yillar oralig'ida kechgan siyosiy, huquqiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarning madaniy-ma'naviy muassasalar mafkuraviy holatiga ta'sirini tarixiy jihatdan tahlil qilishdir. “Mafkuraviy holat” tushunchasi mazkur tadqiqotda muassasalarning qanday g'oya va qadriyatlarni ilgari surgani, tarixiy xotirani qanday talqin qilgani, jamoatchilik bilan ishlashda qaysi ramz va obrazlardan foydalangani hamda davlat va jamiyat o'rtasidagi ma'naviy kommunikatsiyada qanday o'rin egallagani ma'nosida qo'llanadi. Tadqiqotning manbaviy bazasini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Prezident farmonlari va hukumat qarorlari, mustaqillik yillariga oid rasmiy solnomalar, tarixiy-adabiy asarlar va zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari tashkil etadi. Nazariy jihatdan kollektiv xotira va madaniy xotira konsepsiyalaridan foydalanish madaniyat muassasalarini shunchaki xizmat ko'rsatuvchi tashkilot emas, balki tarixiy tasavvurlarni ishlab chiqaruvchi va jamiyatga uzatuvchi institutlar sifatida ko'rish imkonini beradi [12–14].

Asosiy qism.

Sovet mafkuraviy tizimidan chiqish va institutsional inersiya

Mustaqillik arafasida O'zbekistonning madaniy-ma'naviy muassasalari uzoq vaqt davomida kommunistik mafkuraning institutsional infratuzilmasi tarkibida faoliyat yuritgan edi. Muzey ekspozitsiyalarida tarix sinfiy kurash va sovet modernizatsiyasi mezonlari asosida izohlangan, kutubxonalarning fond siyosatida marksistik-lenincha adabiyotlar alohida o'rin egallagan, madaniyat uylari va klublaridagi ommaviy tadbirlar siyosiy sanalar, mehnat qahramonligi va “sovet kishisi” modelini targ'ib qilishga yo'naltirilgan edi. Teatr va san'at ham mutlaqo bir xil shaklda bo'lmasa-da, davlatning ideologik nazorati doirasida rivojlandi. Shu bois 1991-yildagi siyosiy mustaqillik madaniyat muassasalarining mazmuniy mustaqilligini avtomatik tarzda yuzaga keltirmadi. Kadrlar, bino-inshootlar, boshqaruv amaliyoti, tadbir o'tkazish shakllari va hatto terminologiyada sovet davridan qolgan institutsional inersiya davom etdi.

Tarixiy o'tish davrining asosiy xususiyati shundaki, eski mafkuraviy markaz yo'qoldi, lekin uning o'rnini bosuvchi tayyor va bir xil konseptual tizim mavjud emas edi. Natijada 1991–1993-yillarda ko'plab muassasalarda dasturiy mazmunni qayta belgilash jarayoni tajribaviy va izlanish xarakteriga ega bo'ldi. Bir tomondan, avvalgi siyosiy shiorlar, partiya tarixiga bag'ishlangan ko'rgazmalar va majburiy targ'ibot shakllari qisqardi. Ikkinchi tomondan, milliy tarix, jadidlar merosi, diniy-madaniy an'analar, temuriylar davri, mahalliy urf-odatlar va xalq san'atiga bo'lgan qiziqish keskin ortdi. Madaniyat

muassasalari shu tariqa “bo’shab qolgan mafkuraviy maydon”ni yangi tarixiy mazmun bilan to’ldirish jarayoniga jalb etildi.

Bu jarayonni “mafkuradan butunlay voz kechish” deb talqin qilish xato bo’ladi. Chunki har qanday muzey ekspozitsiyasi, tarixiy yubiley, teatr repertuari yoki kutubxona targ’iboti muayyan qadriyatlar ierarxiyasini taklif etadi. O’tish davrida o’zgargan narsa mafkuraviy funktsiyaning mavjudligi emas, balki uning legitimatsiya manbai bo’ldi. Sovet davrida legitimatsiya marksizm-leninizm va ittifoq markazidan kelgan bo’lsa, mustaqillikdan so’ng u milliy davlatchilik, tarixiy davomiylik, madaniy meros va yangi suveren davlat manfaatlari bilan bog’lana boshladi. Mazkur transformatsiya madaniy-ma’naviy muassasalarning mafkuraviy holatini tushunishda asosiy metodologik nuqtadir.

Konstitutsiyaviy plyuralizm va yangi mafkuraviy muhit

1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi yangi mafkuraviy muhitning huquqiy asosini yaratdi. Uning 12-moddasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanishi hamda hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o’rnatilishi mumkin emasligi belgilandi [1]. Bu norma sovet davridagi yagona mafkura monopoliyasidan prinsipial ravishda farq qilardi. Madaniy-ma’naviy muassasalar uchun ushbu huquqiy o’zgarish repertuar, mavzu, tarixiy shaxslarni baholash va jamoatchilik bilan muloqotda yangi imkoniyatlarni ochdi.

Biroq amaliy tarixiy jarayon murakkabroq kechdi. Mafkuraviy plyuralizm konstitutsiyaviy norma sifatida e’tirof etilgan bir paytda davlat yangi mustaqil jamiyatning ma’naviy tayanchlarini shakllantirishga ham ehtiyoj sezdi. Chunki 1990-yillar boshidagi iqtisodiy qiyinchiliklar, sobiq ittifoq hududidagi siyosiy beqarorlik, mintaqaviy nizolar, diniy-siyosiy oqimlarning faollashuvi va eski ijtimoiy identifikatsiyalarning yemirilishi jamiyatda ma’naviy yo’nalish masalasini keskinlashtirgan edi. Shuning uchun davlat siyosatida “milliy o’zlik”, “tarixiy xotira”, “Vatan”, “mustaqillik”, “ma’naviyat” va “umuminsoniy qadriyatlar” tushunchalari tobora markaziy o’rin egalladi.

Bu holatni konstitutsiyaviy plyuralizmga zid bo’lgan oddiy “yangi davlat mafkurasi” sifatida baholash tarixiy jarayonni haddan tashqari soddalashtiradi. Dastlabki yillarda davlat bir tomondan mafkuraviy monopoliyani huquqiy jihatdan rad etdi, ikkinchi tomondan esa suverenitetni mustahkamlash uchun umumlashtiruvchi ramz va qadriyatlarni ishlab chiqdi. Madaniyat muassasalari aynan mana shu ikki tendensiya tutashgan maydon bo’lib xizmat qildi. Masalan, muzeylarda ilgari cheklangan tarixiy mavzular paydo bo’ldi, teatrlar tarixiy shaxslar va milliy o’zlik mavzusiga ko’proq murojaat qila boshladi, kutubxonalarda diniy-falsafiy va milliy merosga oid asarlar kengroq targ’ib qilindi. Shunday qilib, davlatning ma’naviy siyosati muassasalarning

mavzu doirasini kengaytirish bilan birga ularni yangi suveren siyosiy hamjamiyat uchun birlashtiruvchi tarixiy tasavvurlarni shakllantirishga ham yo'naltirdi.

Tarixiy xotirani qayta qurish: ajdodlar merosi va yubiley siyosati

Mustaqillikning dastlabki yillarida madaniy-ma'naviy muassasalarning mafkuraviy qiyofasini eng tez o'zgartirgan omillardan biri tarixiy xotirani qayta qurish jarayoni bo'ldi. Kollektiv xotira nazariyasiga ko'ra, jamiyat o'tmishni bevosita emas, balki muayyan institutlar, ramzlar, marosimlar va xotira joylari orqali eslaydi [12]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, 1990-yillardagi yubileylar, muzeylar barpo etilishi, tarixiy obidalarni tiklash va buyuk ajdodlar merosini nashr qilish siyosati yangi milliy xotira infratuzilmasini yaratdi.

Bu yo'nalish mustaqillik e'lon qilinishidan avvalroq boshlangan bo'lsa-da, 1991-yildan keyin yangi siyosiy mazmun kasb etdi. 1991-yil 29-yanvardagi PF-139-son Farmon asosida Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi xalqaro miqyosda nishonlandi; 28-sentabr kuni Toshkentda Navoiy nomidagi milliy bog' va shoir haykali ochildi [2]. Ushbu tadbir adabiy yubiley doirasidan chiqib, milliy madaniy legitimatsiyaning muhim ramziga aylandi. Navoiy merosining qayta nashr qilinishi, adabiy-musiqiy tadbirlar, teatr sahnalashtirishlari va kutubxona ko'rgazmalari orqali madaniyat muassasalari milliy klassik merosni zamonaviy mustaqillik diskursi bilan bog'lashda faol ishtirok etdi.

1993-yilda Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi xalqaro darajada nishonlanishi diniy-tasavvufiy merosning jamoat madaniyatiga qaytishini ko'rsatdi. Hukumatning 1992-yil noyabrdagi qarori asosida Buxorodagi ziyoratgoh ta'mirlanib, yubiley ilmiy va ma'rifiy tadbirlar bilan uyg'unlashtirildi [3]. Bu hodisa madaniy-ma'naviy muassasalarga ilgari rasmiy diskursdan chetlashtirilgan diniy-tarixiy mavzularni qonuniy va ijtimoiy jihatdan maqbul shaklda yoritish imkonini berdi.

1996-yilning "Amir Temur yili" deb e'lon qilinishi esa tarixiy xotira siyosatining eng yorqin institutsional ko'rinishlaridan biri bo'ldi. 1995-yil 26-dekabrdagi PF-1333-son Farmonda Amir Temurning davlatchilik, fan, ta'lim va madaniyat taraqqiyotidagi hissasi, yosh avlodda milliy iftixor va vatanparvarlik tuyg'ularini rivojlantirish zarurati qayd etilgan [5]. 1996-yil 18-oktabrda Temuriylar tarixi davlat muzeyining ochilishi tarixiy xotirani doimiy ekspozitsiya va ilmiy-ma'rifiy faoliyat orqali institutsionallashtirdi [6]. Muzey endi faqat eksponatlar saqlanadigan joy emas, balki davlatlilik tarixining vizual va narrativ modelini yaratadigan markazga aylandi.

1997–1998-yillarda Imom Buxoriy merosining davlat miqyosida qayta qadrlanishi ham shu tendensiyaning davomi edi. Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 29-apreldagi qarori asosida alloma tavalludining hijriy-qamariy taqvim bo'yicha 1225 yilligi keng nishonlandi, Xartangdagi yodgorlik majmui barpo etildi va ilmiy tadbirlar o'tkazildi [7].

Bunday yubileylar muzeylar, kutubxonalar, teatrlar, nashriyotlar, ilmiy muassasalar va mahalliy madaniyat markazlarini yagona ma'naviy tadbirlar tizimida birlashtirdi. Natijada tarixiy shaxslar jamoaviy xotiraning faol elementiga, madaniy muassasalar esa ushbu xotirani ishlab chiqaruvchi va tarqatuvchi vositaga aylandi.

“Ma'naviyat va ma'rifat” tizimining shakllanishi va mafkuraviy funksiyaning qayta institutsionallashuvi

1990-yillar o'rtalarida ma'naviy-ma'rifiy siyosat alohida institutsional shaklga ega bo'la boshladi. 1994-yil 23-aprelda Respublika “Ma'naviyat va ma'rifat” jamoatchilik markazining tashkil etilishi bu boradagi muhim bosqich bo'ldi [4]. Markazning vazifalari xalqning ma'naviy-madaniy merosini o'rganish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan g'oyalarni targ'ib etish, jamiyatdagi turli mafkura va qarashlarni o'rganish, sog'lom dunyoqarash hamda siyosiy madaniyatni shakllantirish bilan bog'langan edi. Bu tuzilmaning paydo bo'lishi shuni ko'rsatadiki, mustaqillikdan keyin mafkuraviy ish yo'qolmagan, balki “ma'naviy-ma'rifiy ish” nomi va yangi konseptual asoslar bilan qayta institutsionallashgan.

Markazning faoliyati madaniyat muassasalari uchun metodik va mazmuniy yo'nalishlar yaratdi. Joylarda ma'ruzalar, davra suhbatlari, konferensiyalar, adabiy kechalar, tarixiy sanalarga bag'ishlangan tadbirlar va ko'rgazmalar ko'paydi. Bunda madaniyat uylari, kutubxonalar, teatrlar, oliy ta'lim muassasalari, mahalla tuzilmalari va ommaviy axborot vositalari o'zaro bog'langan ma'naviy kommunikatsiya tarmog'ini hosil qildi. 1996-yil 9-sentabrda markaz faoliyatini takomillashtirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan Prezident farmoni qabul qilinishi ushbu yo'nalishdagi ishlarning davlat siyosatida mustahkam o'rin egallaganini ko'rsatdi [4].

Bu jarayonda “Oltin meros” jamg'armasi va “Ma'naviyat” nashriyotining tashkil etilishi alohida ahamiyat kasb etdi. Xorijda va mamlakat ichida saqlanayotgan qo'lyozmalar, tarixiy hujjatlar, xalq amaliy san'ati namunalarini izlash, jamlash va targ'ib qilish madaniy merosni qayta muomalaga kiritdi. Nashriyot faoliyati esa yangi ma'naviy diskursni kitob va risolalar orqali ommalashtirish imkonini berdi. Shunday qilib, ma'naviyat sohasi faqat shiorlar majmui emas, balki nashriyot, jamg'arma, ilmiy anjuman, muzey, kutubxona va ommaviy tadbirlarni birlashtirgan institutsional tizimga aylandi.

Ayni paytda ushbu tizimning kuchli va zaif tomonlari ham mavjud edi. Kuchli tomoni – tarixiy merosni o'rganish va ommalashtirish uchun ilgari mavjud bo'lmagan siyosiy va tashkiliy imkoniyatlar ochilgani. Zaif tomoni esa ayrim joylarda ma'naviy-ma'rifiy ishlarning mazmunan tahliliy emas, tadbirbozlik va deklarativ shaklga tushib qolish xavfi edi. Demak, 1990-yillar o'rtalaridagi mafkuraviy transformatsiyani faqat tashkilotlar

sonining ortishi bilan emas, balki mazmun sifati, auditoriya bilan real muloqot va tarixiy bilimning ilmiy asoslanganligi bilan baholash zarur.

Muzey, kutubxona va teatrlarning yangi mafkuraviy roli

Madaniy-ma'naviy muassasalar orasida muzeylar mafkuraviy transformatsiyani eng ko'rinadigan shaklda namoyon etdi. Muzey ekspozitsiyasi qaysi tarixiy davr va shaxslarni markazga qo'yishi, voqealar o'rtasidagi sababiy bog'lanishni qanday izohlashi va qaysi ramzlardan foydalanishi orqali jamiyatning o'tmish haqidagi tasavvuriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mustaqillik yillarida Amir Temur va temuriylar, jadidchilik, diniy allomalar, milliy davlatchilik va mustamlaka davridagi siyosiy qatag'onlar tarixiga bo'lgan e'tiborning kuchayishi muzey narrativlarining tuzilishini yangiladi. Temuriylar tarixi davlat muzeyining 1996-yilda barpo etilishi buning eng aniq misoli bo'ldi [6].

Kutubxonalar ham mafkuraviy mazmun almashinuvida katta rol o'ynadi. Sovet davrida cheklangan yoki beryoqlama talqin qilingan adabiyotlar – diniy manbalar, jadid adabiyoti, turkiy mumtoz meros, xorijda chop etilgan tarixiy tadqiqotlar va mustaqillik mafkurasiga oid yangi asarlar fond va ko'rgazmalarda kengroq o'rin ola boshladi. Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat kabi adiblarning asarlari qayta nashr etilishi va jamoatchilikka faol targ'ib qilinishi nafaqat adabiy jarayon, balki tarixiy adolat va milliy xotirani tiklash amaliyoti edi. Bu jarayonda kutubxona o'quvchiga yangi kitob taklif qiluvchi muassasadan tarixiy ongni qayta shakllantiruvchi ma'rifiy maydonga aylandi.

Teatr san'atida esa transformatsiya repertuar va badiiy talqinda ko'rindi. Tarixiy shaxslar, milliy qadriyatlar, ma'naviy tanlov, erkinlik va Vatan mavzulariga murojaat kengaydi. Teatrning o'ziga xosligi shundaki, u tarixiy g'oyani quruq ma'ruza tarzida emas, hissiy-estetik tajriba orqali uzatadi. Shu sababli mustaqillikning dastlabki yillaridagi tarixiy dramalar va milliy mavzudagi sahna asarlari mafkuraviy kommunikatsiyaning ta'sirchan vositasi bo'ldi. Biroq bu yerda ham badiiy murakkablik bilan tarbiyaviy buyurtma o'rtasidagi muvozanat doimo saqlanmagan. Ayrim asarlarda tarixiy shaxslarni ideallashtirish yoki konfliktni soddalashtirish ehtimoli mavjud edi. Tarixiy maqolada aynan shu jihat tanqidiy hisobga olinishi kerak: milliy xotirani tiklash jarayoni tarixni ilmiy qayta o'rganish bilan birga ramziy qahramonlar yaratish ehtiyojini ham yuzaga keltirgan.

Madaniyat saroylari va klub muassasalari esa keng jamoatchilik bilan bevosita ishlashi sababli yangi bayram va marosimlarning ijtimoiylashuvida muhim o'rin tutdi. Navro'zning ommaviy nishonlanishi, Mustaqillik kuni tadbirlari, tarixiy yubileylar, xalq amaliy san'ati ko'rgazmalari va folklor jamoalari chiqishlari orqali milliy ramzlar kundalik madaniy hayot tarkibiga singdirildi. Shu tariqa mafkuraviy transformatsiya faqat

markaziy siyosiy hujjatlarda emas, tuman va mahalla darajasidagi sahna, ko'rgazma, kitobxonlik kechasi va xalq sayillarida ham sodir bo'ldi.

Diniy-ma'naviy qadriyatlarning qaytishi va mafkuraviy muvozanat masalasi

Mustaqillikning dastlabki yillarida diniy qadriyatlarning jamoat hayotiga qaytishi madaniy-ma'naviy muassasalarning mafkuraviy holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Sovet davrida din ko'pincha "eskilik qoldig'i" sifatida talqin qilingan bo'lsa, yangi sharoitda islom sivilizatsiyasiga hissa qo'shgan allomalar ilmiy merosini o'rganish, muqaddas qadamjolarini ta'mirlash va diniy-falsafiy adabiyotlarni nashr etish imkoniyatlari kengaydi. Bahouddin Naqshband yubileyi, Imom Buxoriy majmuasining tiklanishi va allomalar ilmiy merosiga bag'ishlangan konferensiyalar bu jarayonning davlat tomonidan ham qo'llab-quvvatlanganini ko'rsatadi [3; 7].

Bunda madaniy muassasalar oldida muhim metodologik vazifa paydo bo'ldi: diniy merosni faqat e'tiqodiy hodisa sifatida emas, balki tarix, falsafa, axloq, adabiyot, me'morchilik va sivilizatsiya taraqqiyotining tarkibiy qismi sifatida yoritish. Kutubxona va muzeylarda diniy mavzuning kengayishi ma'rifiy imkoniyat yaratgan bo'lsa-da, ilmiy yondashuv va diniy targ'ibot o'rtasidagi chegarani to'g'ri belgilash zarur edi. Yangi davlat diniy erkinlikni tan olar ekan, dunyoviy davlat tamoyili va konfessiyalararo totuvlikni ham saqlashi lozim edi. Shu sababli madaniy-ma'naviy siyosatda diniy merosning milliy madaniyat bilan uyg'unlashtirilgan, ma'rifiy va tarixiy talqini ustuvor bo'ldi.

1990-yillardagi mintaqaviy siyosiy vaziyat ham bu muvozanatni dolzarb qildi. Afg'onistondagi urush, Tojikistondagi fuqarolar mojarosi va Markaziy Osiyoda radikal diniy-siyosiy guruhlarining paydo bo'lishi davlatning mafkuraviy xavfsizlikka e'tiborini kuchaytirdi. Shu fon madaniy-ma'naviy muassasalarning vazifasiga "milliy va umuminsoniy qadriyatlar" bilan birga ijtimoiy barqarorlik, bag'rikenglik va fuqarolik mas'uliyatini targ'ib qilishni ham kiritdi. I. Karimovning 1997-yilda chop etilgan "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida" asarida xavfsizlik, barqarorlik, diniy ekstremizm va jamiyatning mafkuraviy himoyasi masalalariga katta e'tibor qaratilgani o'sha davr siyosiy tafakkurining mazkur xususiyatini aks ettiradi [9].

Shu sababli diniy qadriyatlarning tiklanishi bir yoqlama "erkinlashuv" emas, balki davlat, jamiyat va tarixiy xotira o'rtasida yangi muvozanat izlash jarayoni sifatida baholanishi kerak. Madaniy-ma'naviy muassasalar esa ana shu muvozanatni ommaga tushuntirish, diniy merosni ilmiy-ma'rifiy shaklda taqdim etish va uni milliy madaniyatning tarixiy tarkibiy qismi sifatida qayta talqin qilishda vositachi rolini bajardi.

Iqtisodiy o'tish davri va madaniyat muassasalarining moddiy-mafkuraviy holati

Mafkuraviy transformatsiyani faqat g'oya va siyosiy hujjatlar orqali tushuntirish yetarli emas. 1990-yillar boshidagi iqtisodiy inqiroz, ishlab chiqarish aloqalarining uzilishi, inflyatsiya va davlat budjeti imkoniyatlarining cheklanishi madaniyat muassasalarining kundalik faoliyatiga bevosita ta'sir qildi. Ko'plab klub, kutubxona va madaniyat uylari moddiy-texnik bazani yangilash, bino ta'miri, yangi kitob va jihozlar xarid qilish, ijodiy jamoalarni moliyalashtirishda qiyinchiliklarga duch keldi. Bu esa yangi ma'naviy mazmunni amalda joriy etish imkoniyatlarini hududlar bo'yicha notekislashtirdi.

Shu nuqtada muhim tarixiy paradoks kuzatiladi. Bir tomondan, madaniyat va ma'naviyat davlat qurilishining strategik omili sifatida yuksak siyosiy ahamiyat kasb etdi; ikkinchi tomondan, iqtisodiy o'tish davri uning moddiy infratuzilmasini zaiflashtirdi. Markaziy shaharlarda yirik yubiley obyektlari, muzey va majmualar barpo etilgan bir vaqtda ayrim qishloq va tuman madaniyat muassasalari eski moddiy bazada faoliyat yuritishda davom etdi. Shu sababli 1990-yillar madaniyat siyosatida ramziy-investitsion loyihalar bilan kundalik madaniy xizmatlar o'rtasidagi tafovutni ham hisobga olish lozim.

Moliyaviy cheklovlar mafkuraviy ishning shakliga ham ta'sir ko'rsatdi. Qimmat sahna loyihalari yoki yangi ekspozitsiyalar o'rniga ma'ruza, davra suhbat, adabiy kecha, ko'rgazma va ommaviy bayram kabi nisbatan kam xarajatli shakllar keng qo'llanildi. Bunday tadbirlar ayrim hollarda mazmunan samarali bo'lsa, boshqa hollarda formal hisobot mexanizmiga aylanishi mumkin edi. Bu holat keyingi yillarda "ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligi" masalasining qayta-qayta kun tartibiga chiqish sabablaridan biri bo'ldi.

Shuningdek, bozor munosabatlariga o'tish madaniyat muassasalarining auditoriya bilan munosabatini o'zgartirdi. Aholining turmush darajasi pasaygan sharoitda pullik madaniy xizmatlarga talab cheklanishi, ayni paytda ommaviy ko'ngilochar mahsulotlar va xorijiy media oqimining kuchayishi an'anaviy muassasalarni yangi raqobat muhitiga olib kirdi. Natijada ular nafaqat davlat topshirig'ini bajaruvchi, balki auditoriya e'tiborini saqlab qolish uchun mazmun va shaklni yangilashi zarur bo'lgan tashkilotlarga aylandi. Bu omil ham mafkuraviy diskursning rasmiy ma'ruzadan ommaviy bayram, sahna tomoshasi, teleko'rsatuv va nashriy mahsulotlar orqali yanada kommunikativ shakllarga o'tishiga turtki berdi.

Tarixiy jarayonlarning ta'sirini baholash: yutuqlar, ziddiyatlar va cheklovlar

Mustaqillikning dastlabki o'n yilligida madaniy-ma'naviy muassasalarning mafkuraviy holatida yuz bergan o'zgarishlarni bir necha asosiy natija orqali umumlashtirish mumkin. Birinchidan, sovet davridagi yagona mafkuraviy markaz va uning sinfiy-siyosiy talqinlari keskin zaiflashdi. Konstitutsiyaviy plyuralizm, senzura

mexanizmlarining o'zgarishi va milliy tarixga erkinroq murojaat qilish imkoniyati muassasalar mavzu doirasini kengaytirdi. Ikkinchidan, tarixiy xotira davlat va jamiyatni birlashtiruvchi asosiy ramziy resurslardan biriga aylandi. Alisher Navoiy, Amir Temur, Bahouddin Naqshband, Imom Buxoriy va boshqa tarixiy siymolarning yubileylari yangi xotira joylari, muzeylar, nashrlar va marosimlar tizimini shakllantirdi.

Uchinchidan, ma'naviy-ma'rifiy ishlar alohida institutsional tarmoq sifatida qayta qurildi. "Ma'naviyat va ma'rifat" markazi, jamg'armalar, nashriyotlar va mahalliy targ'ibot tuzilmalari muassasalar faoliyatini bir-biriga bog'ladi. To'rtinchidan, diniy merosning rehabilitatsiyasi madaniy identitetning tarixiy qatlamlarini kengaytirdi va sovet sekulyarizmining keskin biryoqlama talqinlarini yumshatdi. Beshinchidan, mustaqillik bayrami, Navro'z va tarixiy yubileylarning keng ommalashuvi yangi fuqarolik ramzlarini yaratdi.

Shu bilan birga, jarayonda qator ziddiyatlar ham mavjud edi. Konstitutsiyaviy mafkuraviy xilma-xillik bilan davlatning yagona ma'naviy yo'nalish yaratish ehtiyoji o'rtasida tabiiy taranglik yuzaga kelgan. Muassasalar ayrim holatlarda ilmiy-tahliliy markaz bo'lishdan ko'ra tayyor g'oyalarni targ'ib qiluvchi tuzilma sifatida faoliyat yuritish xavfiga duch kelgan. Tarixiy shaxslarni qayta qadrlash jarayonida ularni zamonaviy siyosiy ehtiyojlar asosida ideallashtirish yoki tarixiy murakkabliklarni chetlab o'tish ehtimoli ham mavjud bo'lgan. Shuningdek, poytaxt va yirik shaharlardagi ramziy loyihalar bilan hududlardagi oddiy madaniyat muassasalarining moddiy imkoniyatlari o'rtasidagi tafovut ularning ta'sir darajasini bir xil bo'lishiga yo'l qo'ymagan.

Tarixiy xotira nazariyasida P. Nora "xotira joylari" tushunchasi orqali jamiyat o'z tarixini ma'lum makon, sana, muzey, yodgorlik va marosimlarda konsentratsiya qilishini ko'rsatadi [14]. 1990-yillardagi O'zbekiston tajribasida bu jarayon aniq ko'rinadi: Navoiy bog'i, Temuriylar tarixi muzeyi, Imom Buxoriy majmuasi, tarixiy yubileylar va qayta nashr etilgan asarlar yangi mustaqil davlatning ramziy geografiyasini shakllantirdi. J. Assmannning madaniy xotira konsepsiyasi nuqtai nazaridan esa mazkur institutlar o'tmish haqidagi bilimni avlodlararo uzatuvchi "xotira tashuvchilari" vazifasini bajardi [13]. Demak, madaniy-ma'naviy muassasalarning mafkuraviy holati siyosiy bayonotlarning passiv aks-sadosi emas, balki tarixiy xotirani tanlash, saqlash va ommalashtirish orqali jamiyatning o'zini anglashiga faol ta'sir ko'rsatgan mexanizm sifatida baholanishi kerak.

Xulosa

Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistondagi madaniy-ma'naviy muassasalarning mafkuraviy holati chuqur tarixiy transformatsiyani boshdan kechirdi. Bu jarayonni "sovet mafkurasidan milliy mafkuraga oddiy almashuv" sifatida tavsiflash

ilmiy jihatdan yetarli emas. Aslida bir-biriga bog‘liq bir necha jarayon bir vaqtning o‘zida kechdi: yagona kommunistik mafkura monopoliyasi tugadi; Konstitutsiyaviy mafkuraviy plyuralizm huquqiy jihatdan mustahkamlandi; mustaqil davlat tarixiy legitimatsiya va ijtimoiy birdamlik uchun milliy xotira, davlatchilik an‘analari va ma‘naviy qadriyatlarga murojaat qildi; madaniy-ma‘rifiy ishlar esa yangi institutlar orqali qayta tashkil etildi.

Muzeylar tarixni qayta namoyish etuvchi, kutubxonalar ilgari cheklangan merosni ommaga qaytaruvchi, teatrlar tarixiy va axloqiy g‘oyalarni badiiy shaklda ifodalovchi, madaniyat markazlari esa yangi davlat bayramlari va milliy marosimlarni kundalik hayotga singdiruvchi vositaga aylandi. “Ma‘naviyat va ma‘rifat” tizimining shakllanishi mazkur jarayonni tashkiliy jihatdan birlashtirdi. Tarixiy yubileylar va yodgorlik majmualari esa milliy xotiraning yangi ramziy makonlarini yaratdi.

Biroq dastlabki o‘n yillik tajribasi shuni ham ko‘rsatadiki, madaniy-ma‘naviy siyosatning samaradorligi faqat tadbirlar soni yoki tarixiy ramzlarning ko‘payishi bilan o‘lchanmaydi. Ilmiy asoslangan tarixiy talqin, tanqidiy fikrlash, auditoriya bilan haqiqiy muloqot, hududiy muassasalarning moddiy barqarorligi va mafkuraviy plyuralizm tamoyiliga rioya etish uning uzoq muddatli ta‘sirini belgilaydi. Shu nuqtai nazardan, mustaqillikning dastlabki yillaridagi madaniy-ma‘naviy muassasalar O‘zbekistonning yangi siyosiy identiteti va tarixiy o‘zligini shakllantirishda markaziy institutlardan biri bo‘lgan, ammo ularning faoliyati o‘tish davrining iqtisodiy, siyosiy va konseptual ziddiyatlarini ham o‘zida aks ettirgan. Mazkur davrni ana shu murakkablikda o‘rganish bugungi ma‘naviy-ma‘rifiy siyosatning tarixiy ildizlarini to‘g‘ri anglash uchun muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan (12-modda).
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil 29-yanvardagi PF-139-son Farmoni asosida Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligini nishonlashga oid materiallar // Mustaqil O‘zbekiston solnomasi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko‘rish to‘g‘risidagi 1992-yil noyabr qaroriga oid materiallar // Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi; O‘zA.
4. Respublika “Ma‘naviyat va ma‘rifat” jamoatchilik markazini tashkil etish (1994-yil 23-aprel) va uning faoliyatini takomillashtirishga oid hujjatlar va tarixiy materiallar.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 26-dekabrda PF-1333-son “1996 yilni ‘Amir Temur yili’ deb e‘lon qilish to‘g‘risida”gi Farmoni.

6. Temuriylar tarixi davlat muzeyi: tashkil etilishi va faoliyatiga oid rasmiy ma'lumotlar. – Toshkent, 1996.
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 29-apreldagi Imom Buxoriy tavalludining hijriy-qamariy taqvim bo'yicha 1225 yilligini nishonlash to'g'risidagi qaroriga oid materiallar.
8. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq, 1998. – 31 b.
9. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 1997. – 326 b.
10. O'zbekistonning yangi tarixi: 3 jildda. – Toshkent: Sharq, 2000.
11. Murtazayeva R.H., Ermetov A.A., Odilov A.A. O'zbekistonning eng yangi tarixi. – Toshkent: Mehr-nuri, 2021. – 232 b.
12. Halbwachs M. On Collective Memory / Ed. and trans. by L.A. Coser. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – 254 p.
13. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 318 p.
14. Nora P. Les Lieux de mémoire. – Paris: Gallimard, 1984–1992.